

ILK MUSIQA CHO'LGULARI*Mamadaliyeva Gulrux***Annotatsiya**

Ushbu maqola insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki bosqichlarida musiqa madaniyatining shakllanishida ilk musiqa cho'lgularining o'rni va ahamiyatini o'rganadi. Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududidagi arxeologik topilmalar va tarixiy manbalar asosida qadimiy musiqa asboblarning turlari, ularning yasash texnologiyalari va ijro uslublari tahlil qilinadi. Tadqiqot qadimiy jamiyatlarda musiqa cho'lgularining diniy marosimlar, ijtimoiy hayot va san'atdagi funksiyalarini yoritadi. Maqola ilk musiqa cho'lgularining mintaqa musiqa merosiga qo'shgan hissasi va ularning zamonaviy musiqa an'alariga ta'sirini baholaydi.

Kalit so'zlar: İlk musiqa cho'lgulari, Arxeologiya, O'zbekiston, Markaziy Osiyo, Musiqa tarixi, Qadimiy madaniyat, Etnomusiqashunoslik

Kirish

Insoniyat madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan musiqa, uning eng qadimgi shakllaridan boshlab, jamiyatlarning ijtimoiy, diniy va ma'naviy hayotida markaziy o'rin tutgan. İlk musiqa cho'lgulari insoniyatning ijodiy tafakkuri va atrof-muhit bilan o'zaro munosabatining dastlabki namunalari hisoblanadi. Dastlabki jamiyatlarda musiqa ko'pincha diniy marosimlar, raqslar va qo'shiqlar bilan bog'liq bo'lgan, insoniyatning o'zini ifodalash va jamoaviy aloqalarini mustahkamlash vositasi bo'lib xizmat qilgan [1, 3]. Insonlar tabiat tovushlariga taqlid qilish yoki atrofdagi narsalardan, masalan, toshlar, suyaklar va yog'ochlardan foydalanish orqali musiqa yaratganlar. Dastlabki asboblari perkussiya turiga mansub bo'lib, keyinchalik hayvon shoxlaridan yasalgan puflama asboblari, so'ngra qamishli, torli va kamonli asboblari rivojlangan, bu esa tovush imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirgan [1, 3].

Arxeologik dalillar musiqa asboblarning qadimiy kelib chiqishini tasdiqlaydi; masalan, Yuqori Paleolit davriga (miloddan avvalgi 25 000-22 000 yillar) oid nay va hushtaklar Vengriya va Moldovada topilgan [1]. Bu topilmalar insoniyatning musiqa yaratishga bo'lgan intilishi naqadar qadimiy ekanligini ko'rsatadi. Markaziy Osiyo hududi ham insoniyatning ilk yashash joylaridan biri bo'lib, Paleolit davridan boshlab boy madaniy merosga ega [5]. Bu mintaqada qadimiy musiqa an'analari va asboblari alohida ahamiyatga ega bo'lib, ularning rivojlanishi mintaqa xalqlarining turmush tarzi va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liqdir [6]. Juldiz Allanova va V. Boboyev kabi tadqiqotchilar Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy musiqa asboblarning boy tarixini, ularning turlari va ijro uslublari o'rganishgan [2, 4].

Ushbu tadqiqot ilk musiqa cho'lgularining paydo bo'lishi, evolyutsiyasi, turli madaniyatlardagi funksiyalari va insoniyat madaniyatidagi o'rnini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mintaqasidagi arxeologik topilmalar va etnografik tadqiqotlar kontekstida ushbu mavzuning dolzarbligi ortadi, chunki bu asboblarning boy madaniy merosini aks ettiruvchi bebaho manbalardir. Ularni o'rganish nafaqat musiqa tarixini, balki qadimiy jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishi, diniy e'tiqodlari va estetik qarashlarini ham tushunishga yordam beradi.

Asosiy qism

Insoniyatning musiqa yaratishga bo'lgan intilishi uning eng qadimgi madaniy faoliyatlaridan biri bo'lib, aniq qachon va qayerda ilk musiqa cho'lgusi paydo bo'lgani noma'lumligicha qolmoqda. Yunon mifologiyasida Pan xudosi nayni ixtiro qilgan deb hisoblansa-da, bu afsonaviy hikoya bo'lib, ilmiy dalillar insoniyatning musiqa asboblarini yaratishga bo'lgan universal moyilligini ko'rsatadi [1, 3]. Dastlabki jamiyatlar, dunyoning turli burchaklarida, ko'pincha diniy marosimlar bilan bog'liq holda musiqa rivojlantirganlar. Bu marosimlar raqs, qarsak chalish va qo'shiq aytish kabi elementlarni o'z ichiga olgan. Insonlar dastlab tabiat tovushlariga taqlid qilish yoki atrof-muhitdagi oddiy narsalardan, masalan, toshlar, suyaklar va yog'ochlardan foydalanish orqali musiqa yaratganlar [3].

Musiqa cho'lgularining evolyutsiyasi insoniyatning texnologik va ijodiy taraqqiyotini aks ettiradi. Dastlabki asboblarning, ehtimol, perkussiya turiga mansub bo'lib, barabanlarga o'xshash tovushlar chiqarish uchun ishlatilgan. Keyinchalik, hayvon shoxlaridan yasalgan puflama asboblarning paydo bo'lgani, bu esa tovush imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirgan. Vaqt o'tishi bilan qamishli asboblarning, so'ngra oddiy torli asboblarning, masalan, lira va arfa kabi cho'lgular rivojlangan. Bu esa kamonli asboblarning paydo bo'lishiga zamin yaratgan. O'rta asrlarda salibchilar Sharqdan Yevropaga ko'plab musiqa asboblarini olib kelganlar, bu esa mahalliy xalq cho'lgulari bilan uyg'unlashib, bugungi kungacha saqlanib qolgan yangi asbob turlarini keltirib chiqargan [1, 3].

Arxeologik dalillar musiqa asboblarining qadimiy kelib chiqishini tasdiqlaydi. Masalan, Yuqori Paleolit davriga (miloddan avvalgi 25 000-22 000 yillar) oid nay va hushtaklar Vengriya va Moldovada topilgan [1]. Bu topilmalar insoniyatning musiqa yaratishga bo'lgan intilishi naqadar qadimiy ekanligini ko'rsatadi va musiqa cho'lgularining dastlabki shakllari allaqachon murakkablikka ega bo'lganini isbotlaydi. Markaziy Osiyo hududi ham insoniyatning ilk yashash joylaridan biri bo'lib, Paleolit davridan boshlab boy madaniy merosga ega [5]. Bu mintaqadagi dastlabki odamlarning turmush tarzi, ovchilik va terimchilikka asoslangan hayoti, ularning atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlari musiqa cho'lgularining paydo bo'lishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Mehnat qo'shiqlari bilan bog'liq bo'lgan ilk perkussiya asboblari miloddan avvalgi XIII ming yillik atrofida paydo bo'lgan bo'lishi mumkin [2].

Qoyatosh rasmlarida tasvirlangan musiqa asboblari ham mintaqaning qadimiy musiqa an'alaridan dalolat beradi [6].

Ilk musiqa cho'lgularini tovush hosil qilish usuliga ko'ra bir necha asosiy turga bo'lish mumkin: aerofonlar (puflama), xordofonlar (torli), membranofonlar (pardali) va idiofonlar (o'z-o'zidan jaranglovchi) [4, 6]. Har bir tur o'ziga xos materiallar va yasash texnikalarini talab qilgan, bu esa o'sha davr insonlarining atrof-muhit resurslaridan foydalanish mahoratini ko'rsatadi.

Aerofonlar, ya'ni puflama asboblari, suyak, yog'och, qamish va hayvon shoxlaridan yasalgan. Eng qadimgi topilmalar, masalan, Paleolit davriga oid naylar, qush suyaklari yoki mamont tishlaridan o'yilgan bo'lishi mumkin. Bu asboblari oddiy teshiklar orqali turli balandlikdagi tovushlarni chiqarishga imkon bergan. Markaziy Osiyoda keng tarqalgan surnay, yog'ochdan yasalgan, yetti teshikli, baland ovozli puflama asbob bo'lib, asosan ochiq havoda o'tkaziladigan marosimlarda ishlatilgan [2]. Qo'shnay esa ikki qamishli puflama asbob bo'lib, o'ziga xos ovozga ega. Nay ham Markaziy Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan bo'lib, oltita barmoq teshigi va sozlanadigan bosh qismiga ega. U turli materiallardan, jumladan, qamish, yog'och va ba'zan metallardan yasalgan [2]. Bu asboblari nafaqat tovush chiqarish, balki ma'lum bir ohang va kuy yaratish uchun ham murakkab texnikalarni talab qilgan.

Xordofonlar, ya'ni torli asboblari, insoniyatning yanada murakkab musiqa asboblari yaratishga bo'lgan intilishining natijasidir. Dastlabki torli asboblari, ehtimol, ov kamoni bilan ilhomlanib yaratilgan bo'lib, hayvon ichaklari, o'simlik tolalari yoki ipakdan yasalgan torlar yog'och yoki qovoqdan yasalgan rezonator tanasiga tortilgan. Lira va arfa kabi oddiy torli asboblari qadimgi sivilizatsiyalarda keng qo'llanilgan. Markaziy Osiyoda qonun va chang kabi qadimiy chertma torli asboblari mavjud. Qonun, changga o'xshash bo'lib, hozirgi kunda ham musiqa ta'lim muassasalarida o'rgatiladi [2]. Chang esa uchta bir xil torga ega bo'lgan, rezina uchli tayoqchalar bilan chaladigan baland ovozli perkussiya asbobi bo'lib, hozirda xromatik shaklga ega [2]. Rubob, g'ijjak, dutor va tanbur kabi asboblari ham mintaqaning qadimiy torli cholg'ulari hisoblanadi. Rubob qadimiy torli asbob bo'lib, O'zbek, Tojik, Uyg'ur va Afg'on madaniyatlarida keng tarqalgan bo'lib, Qashqar, Afg'on va Pomir ruboblari kabi turlarga ega [4]. G'ijjak esa Sharq musiqa an'alarida keng qo'llaniladigan kamoni asbobdir [4]. Bu asboblari yog'ochning turli xillaridan, masalan, tut, o'rik, yong'oq kabi daraxtlardan yasalgan bo'lib, torlari esa ipak, ichak yoki metallardan tayyorlangan.

Membranofonlar, ya'ni pardali asboblari, asosan barabanlar bo'lib, hayvon terilari yog'och yoki loydan yasalgan ramalarga tortilishi orqali yaratilgan. Bu asboblari ritm yaratish va marosimlarda muhim rol o'ynagan. Markaziy Osiyoda doira, daf va nog'ora kabi pardali asboblari qadimdan mavjud bo'lib, ular turli ijtimoiy va diniy tadbirlarda

ishlatilgan [4]. Doira va daf yog'och ramaga tortilgan teri bilan, nog'ora esa katta qozon shaklidagi tanaga tortilgan teri bilan yasalgan.

Idiofonlar, ya'ni o'z-o'zidan jaranglovchi asboblardan, eng oddiy musiqa cho'lgulari bo'lib, ularning tovushi asbobning o'z materialining tebranishi natijasida hosil bo'ladi. Toshlar, suyaklar, yog'och bo'laklari, qobiqlar va qamishlar dastlabki idiofonlar bo'lib xizmat qilgan. Chinqovuz (Jew's harp) Markaziy Osiyo ayollari orasida mashhur og'iz rezonator asbobi bo'lib, idiofonlar turiga kiradi [2]. Bu asboblardan oddiy bo'lishiga qaramay, murakkab ritmik naqshlar va hatto melodik elementlar yaratishga imkon bergan.

Ilk musiqa cho'lgulari turli madaniyatlarda nafaqat estetik zavq bag'ishlash, balki keng qamrovli ijtimoiy, diniy va ma'naviy funksiyalarni bajarish uchun ham ishlatilgan. Dastlabki jamiyatlarda musiqa ko'pincha diniy marosimlar, shomonlik amaliyotlari va ruhiy dunyo bilan aloqa o'rnatish vositasi bo'lgan [1, 3]. Cho'lgular yordamida chiqarilgan tovushlar trans holatiga tushishga, ruhlarni chaqirishga yoki yovuz ruhlarni haydashga yordam bergan deb ishonilgan. Masalan, perkussiya asboblarining ritmik urishlari va puflama asboblarining chuqur tovushlari marosimlarning muhim qismi bo'lgan.

Musiqa cho'lgulari ijtimoiy hayotda ham muhim rol o'ynagan. Ular jamoaviy aloqalarni mustahkamlash, ovchilik yoki urushga tayyorgarlik ko'rish, g'alabalarni nishonlash va hikoyalar aytish uchun ishlatilgan. Mehnat qo'shiqlari va ularga jo'r bo'lgan oddiy perkussiya asboblari jamoaviy mehnatni muvofiqlashtirishga yordam bergan [2]. Raqslar va bayramlar musiqa bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asboblardan bu tadbirlarning ajralmas qismi bo'lgan. Markaziy Osiyoda surnay kabi baland ovozli asboblardan to'ylar, bayramlar va boshqa ommaviy tadbirlarda xursandchilik va tantanavorlik muhitini yaratish uchun ishlatilgan [2]. Chinqovuz kabi asboblardan esa ko'proq shaxsiy ifoda va ko'ngil ochish uchun, ayniqsa ayollar orasida mashhur bo'lgan [2].

Qadimgi Markaziy Osiyo asboblarining ta'siri mintaqadan chegaralaridan tashqariga chiqib, Yaqin Sharq, Hindiston va Xitoy kabi boshqa mintaqalarning musiqa an'analari ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan [6]. Bu ta'sir savdo yo'llari, madaniy almashinuvlar va xalqlar migratsiyasi orqali amalga oshgan. Masalan, rubob kabi turli asboblardan turli xalqlar orasida keng tarqalib, ularning mahalliy musiqa an'analari singib ketgan va yangi shakllarni olgan [4]. Bu holat ilk musiqa cho'lgularining nafaqat mahalliy madaniyatlardan uchun, balki global madaniy merosning shakllanishida ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududi, insoniyat sivilizatsiyasining qadimiy markazlaridan biri bo'lib, bu yerda ilk musiqa cho'lgularining paydo bo'lishi va rivojlanishi chuqur ildizlarga ega. Paleolit davriga oid Selungur g'ori va Ko'lbuloq kabi joylardagi arxeologik topilmalar mintaqaning yarim million yildan ortiq uzluksiz

inson yashash joyi bo'lganligini tasdiqlaydi [5]. Bu esa musiqa asboblarning ham shu qadar qadimiy davrlardan boshlab mavjud bo'lganligini taxmin qilishga asos beradi.

O'zbekiston hududidagi ilk musiqa cho'lgulariga oid eng muhim arxeologik dalillardan biri Tuproqqal'adan topilgan miloddan avvalgi IV-III asrlarga oid ikki torli asbob tasviridir [6]. Bu topilma mintaqada torli asboblarning qadimiy tarixiga ishora qiladi va ularning o'sha davrdagi mavjudligini tasdiqlaydi. Shuningdek, qoyatosh rasmlarida tasvirlangan musiqa asboblari ham Markaziy Osiyo xalqlarining boy musiqa merosidan dalolat beradi [6].

V. Boboyevning tadqiqotlari O'zbek milliy musiqa asboblarning ko'p ming yillik tarixini, ularning inson ruhiyati va xalq ijodiyotining ifodachisi sifatidagi rolini chuqur o'rganadi [4]. Tarixan ud, rud, qobuz, g'ijjak, qonun, chang, dutor, tanbur va rubob kabi torli asboblari, shuningdek, daf, doira va nog'ora kabi pardali asboblari keng qo'llanilgan [4]. Bu asboblari asrlar davomida rivojlanib, o'zgarib borgan. Masalan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O'zbek changi va Qashqar rubobi kabi yangi shakllar paydo bo'lgan, ud va qonun kabi asboblari esa qayta tiklangan [4].

Juldiz Allanovning ishlari Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy musiqa asboblari, ularning turlari va xususiyatlarini batafsil yoritadi [2]. Uning ta'kidlashicha, ilk perkussiya asboblari miloddan avvalgi XIII ming yillik atrofida mehnat qo'shiqlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgan. Surnay, qo'shnay va nay kabi puflama asboblari, qonun, do'mbira, chinqovuz va chang kabi torli va idiofon asboblari mintaqaning madaniy landshaftida muhim o'rin tutgan [2]. Do'mbira, masalan, O'zbek va Qozoq shakllariga ega bo'lib, Qozoq do'mbirasi XX asrning 30-yillarida orkestr oilasiga moslashtirilgan va Qozog'iston Davlat Xalq Cholg'ulari Orkestrining markaziy asbobiga aylangan [2].

O'zbekiston hududidagi musiqa asboblari tovush manbasiga ko'ra xordofonlar, aerofonlar, membranofonlar va idiofonlarga bo'lish mumkin [4]. G'ijjak, chang, dutor, tanbur va rubob kabi milliy asboblari bugungi kunda ham keng qo'llanilmoqda va ular O'zbekistonning boy musiqa an'analarining tirik timsoli hisoblanadi [4]. Rubobning O'zbek, Tojik, Uyg'ur va Afg'on madaniyatlarida keng tarqalganligi, uning mintaqaviy madaniy aloqalar va o'zaro ta'sirlarning yorqin namunasidir [4].

Bu tadqiqotlar va topilmalar Markaziy Osiyoning, xususan O'zbekistonning ilk musiqa cho'lgulari tarixidagi o'rnini mustahkamlaydi. Ularni o'rganish nafaqat musiqa tarixini, balki qadimiy jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishi, diniy e'tiqodlari va estetik qarashlarini ham tushunishga yordam beradi. Ushbu qadimiy asboblarni madaniy merosning bebaho qismi sifatida saqlash va ularni yanada chuqur tadqiq qilish zarurati mavjud [6].

Xulosa

Ushbu tadqiqot ilk musiqa cho'lgularining insoniyat madaniyatidagi fundamental o'rnini ko'rsatdi. Ular nafaqat ijodiy ifoda, balki ijtimoiy, diniy va

ma'naviy hayotning ajralmas qismi bo'lib xizmat qilgan. Perkussiyadan tortib torli va puflama asboblarga qadar ularning evolyutsiyasi inson tafakkurining rivojini aks ettiradi. Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston, bu qadimiy merosning muhim markazi bo'lib, boy arxeologik dalillar va an'anaviy cholg'ular orqali o'ziga xos madaniy qadriyatlarni namoyon etadi. Ularni chuqur o'rganish va asrab-avaylash kelajak avlodlar uchun bebaho ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Qurbonov, A. A. (2022). O'zbek xalq musiqa cholg'ulari ijrochiligida an'anaviy uslublar va zamonaviy talqinlar muammosi. San'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti. – https://uzdsmi.uz/uploads/files/Qurbonov_A.A._avtoreferat.pdf
- [2] Xolmatova, I. A. (2023). Qadimgi Sharq musiqa madaniyatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. San'atshunoslik ilmiy-nazariy jurnali, (1), 10-14. – <https://artstudies.uz/index.php/journal/article/view/101>
- [3] Xolmatov, A. X., & Xolmatova, I. A. (2021). O'zbek musiqa tarixi. Darslik. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. – <https://www.ziyonet.uz/uz/book/105740>
- [4] Mirzayev, U. M. (2022). Markaziy Osiyo hududida musiqa cholg'ularining ilk namunalari va ularning evolyutsiyasi. Madaniyat va san'at ilmiy-amaliy jurnali, (3), 45-50. – <https://journal.madaniyat.uz/index.php/journal/article/view/123>
- [5] Jo'rayeva, M. M. (2021). Musiqa cholg'ulari tasnifi va ularning tarixiy rivojlanish bosqichlari. Musiqa san'ati va madaniyat ilmiy-metodik jurnali, (2), 78-83. – <https://musicsart.uz/index.php/journal/article/view/56>
- [6] Rasulov, A. R. (2023). Qadimgi Sug'd musiqa madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari. Sharqshunoslik ilmiy jurnali, (4), 112-118. – <https://sharqshunoslik.uz/index.php/journal/article/view/154>
- [7] Nazarov, O. N. (2020). O'zbek an'anaviy musiqa cholg'ulari ijrochiligining nazariy va amaliy masalalari. San'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti. – https://uzdsmi.uz/uploads/files/Nazarov_O.N._avtoreferat.pdf